

תשובה בעניין המנהג להימנע מאכילת קטניות בחג הפסח

שאלה של הרב מתתיהו פוטרמן מאשקלון:

האם לדעתם של הרבנים המכובדים, חברי ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, ניתן להציע לציבור הישראלי שינוי במנהגים של חג הפסח לשם איחוד העם היהודי? הכוונה למעט בשוני בין העדות ולחזק את המשותף דרך ביטול המנהג של יהודים ממוצא אשכנזי לא לאכול קטניות בחג הפסח. נראה לי כי בימים טרופים אלו, כשאנחנו מרגישים ורואים הרבה שנאת חינוס בין העדות, עלינו להציע ביטול כזה, וכן של דברים דומים אם ישנם, על מנת לחזק את המשותף. כמובן שמדובר פה במנהג ואולי כאן המקום להתייחס לעניין של מנהג בישראל - מתי יש חשיבות למנהג ומתי כדאי לבטלו?

תשובה:

לדעתנו מותר (ואולי אף חובה) לבטל את המנהג הזה. הוא עומד בניגוד לפסק מפורש בתלמוד הבבלי וכן בניגוד לדעתם של כל חכמי המשנה והתלמוד להוציא אחד. כמו כן הוא עומד בניגוד להלכה ולמעשה של האמוראים הן בבבל והן בארץ ישראל, של הגאונים, ושל רוב רובם של חכמינו הראשונים בכל הארצות. מנהג זה נזכר לראשונה בצרפת ובפרובנס בראשית המאה הי"ג ומשם התפשט לארצות שונות, ואף היקף המנהג התרחב ללא הרף. ברם טעמו לא היה ידוע וכתוצאה מכך חכמים רבים המציאו טעמים שונים למנהג. כתוצאה מכך ר' שמואל מפלייז, הראשון להזכירו, כינהו "מנהג בטעות" ורבינו ירוחם כינהו "מנהג שטות". והרי פוסקים רבים פסקו שמותר (ואולי אף חובה) לבטל "מנהג שטות" שכזה. יתר על כן, יש הרבה סיבות טובות לבטל "מנהג שטות" זה: הוא ממעט משמחת החג על ידי הגבלת המאכלים המותרים. הוא גורם להפקעת מחירים ועל ידי כך ל"הפסד מרובה" וכידוע "התורה חסה על ממונם של ישראל" (ראה הערכים על שני מושגים אלה באנציקלופדיה התלמודית). הוא גורם להדגשת הטפל (קטניות) ולהזנחת העיקר (איסור חמץ מחמשת המינים). הוא גורם לזלזול במצוות בכלל ובאיסור חמץ בפרט - אם למנהג זה אין טעם וריח ומקיימים אותו, גם מצוות אחרות אין טעם לקיימן. לבסוף, הוא מפלג בין העדות ללא שום צורך וכפי שהודגש בשאלה.

מאידך, יש רק סיבה אחת לשמור על מנהג זה: הרצון לשמור על מנהג עתיק. אין צורך לומר שרצון זה אינו יכול לדחות את כל האמור לעיל. לכן רשאים אשכנזים וספרדים כאחד לאכול קטניות ואורז בחג הפסח ללא כל חשש של איסור. ברם אין ספק שיהיו אשכנזים שירצו לדבוק במנהג אבותיהם על אף שהם יודעים שמותר

לאכול קטניות בפסח. להם אנו ממליצים שישמרו אך ורק על המנהג המקורי של אורז וקטניות גופם אבל יאכלו שמן קטניות וכל שאר הדברים ש"נאסרו" במשך הדורות (ראה רשימה להלן סעיף v,א). על ידי כך יוכלו לאכול מאות מוצרים שעליהם רשום "לאוכלי קטניות בלבד" והדבר יקל עליהם ויוסיף שמחה ועונג לחג הפסח.

ועתה נוכיח את הדברים האלה דבר דבור על אופניו.

I) המקורות התלמודיים

1) מכילתא דר' ישמעאל מסכתא דפסחא, פרשה ח', מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 26: ¹ "שבעת ימים מצות תאכלו" (שמות י"ב: ט"ו). שומע אני כל מצות במשמע? תלמוד לומר "לא תאכל אליו חמץ" (דברים ט"ז: ג'). לא אמרתי אלא דבר הבא לידי מצה וחמץ. ואי זה זה? אלו חמשת המינין ואלו הם: החטים והשעורים וכוסמים ושבולת שועל ושיפון. יצאו האורז והדוחן והפרגין והקטניות והשומשומין שאין באין לידי חמץ ומצה אלא לידי סרחון.

2) משנה פסחים ב': ה' = דף ל"ה ע"א: "אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחיטים בשעורים בכוסמין ובשיפון ובשבולת שועל".

3) תוספתא פסחים ב': י"ז, מהד' ליברמן עמ' 148: "ר' יוחנן בן נורי אומר: אף הקרמית² אדם יוצא בה ידי חובתו".

4) ספרי במדבר, פרשת שלח, פיסקא ק"י, מהד' הורביץ, עמ' 113: "והיה באכלכם מלחם הארץ [תרימו תרומה לה']" (במדבר ט"ו: י"ט). למה נאמר? לפי שהוא אומר "ראשית עריסותיכם חלה תרימו תרומה" (שם, פס' כ') שומע אני אף שאר פירות במשמע? הרי אתה דן: נאמר כאן "לחם" ונאמר להלן [=בפסח, דברים ט"ז: ג'] "לחם", מה "לחם" האמור להלן חמשת המינין אף לחם האמור כאן חמשת המינין. ואלו הן: חיטים ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון. יצאו אורז ודוחן והפרגים והשומשומים שאינן באים לידי מצה וחמץ אלא לידי סרחון.

5) התרגום המיוחס ליונתן³ לבמדבר ט"ו: י"ט: "ויהי במיכלכון מלחמא דעללת דארעא ולא מן אוריזא ודוחינא וקטני תפרשון אפרשותא קדם הי".⁴

6) משנה חלה א' א' [=משנה מנחות י' ז': בשינויים]: "חמישה דברים חייבים בחלה: החיטים והשעורים והכוסמין ושבולת שועל והשיפון".

7) תוספתא חלה א' א', מהד' ליברמן, עמ' 275: "ר' יוחנן בן נורי אומר: אף הקרמית² חייבת בחלה".

8) ירושלמי פסחים ב' ד', כ"ט ע"ב [עם תיקונים על פי המקבילה בירושלמי חלה א' א', נ"ז ע"א]:

כתיב "והיה באכלכם מלחם הארץ תרימו תרומה לה" (במדבר ט"ו: י"ט). הייתי אומר יהו כל הדברים חייבין בחלה? תלמוד לומר "מלחם" ולא כל לחם. אם "מלחם" ולא כל לחם, אין לי אלא לחטים ולשעורים בלבד. שאר מינין מניין? תלמוד לומר "ראשית עריסותיכם" - ריבה. וריבה את הכל?! [=אם יש כאן ריבוי, שמא נרבה את הכל?!] ... אמר רבי מנא: אזלית לקיסרין ושמעית רבי אחווא בר זעורא אמר [=הלכתי לקיסרין ושמעתי רבי אחווא בר זעורא אומר]: ואבא⁴ הוה אמר לה [=ואבא, ר' זעורא, היה אומר אותה] בשם רבי ישמעאל: נאמר "לחם" בפסח (דברים ט"ז: ג') ונאמר "לחם" בחלה (במדבר ט"ו: י"ט), מה "לחם" שנאמר בפסח דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ, אף לחם שנאמר בחלה דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ. ובדקו ומצאו שאין לך בא לידי מצה וחמץ אלא חמשת המינין בלבד ושאר כל המינין אינן באין לידי מצה וחמץ אלא לידי סרחון. תני אמר רבי יוחנן בן נורי: קרמית חייבת בחלה שהיא באה לידי מצה וחמץ. ורבנן אומרין: אינה באה לידי מצה וחמץ. ויבדקוה?! על עיקר בדיקתה הן חולקין: רבי יוחנן בן נורי אמר בדקוה ומצאו אותה שהיא באה לידי מצה וחמץ, ורבנן אמרין: בדקוה ולא מצאו אותה שהיא באה לידי מצה וחמץ.

9) בבלי פסחים ל"ה ע"א (וחלקו הראשון מופיע גם במנחות ע' ע"ב):

הני [חמשת המינים במשנה] אין [=כן], אורז ודוחן לא. מהני מילי [=מהיכן בתורה למדנו שעושים מצה מחמשת מינים אלו בלבד]? אמר רבי שמעון בן לקיש וכן תנא דבי רבי ישמעאל וכן תנא דבי ר' אליעזר בן יעקב: אמר קרא [=הפסוק] "לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו" מצות" (דברים ט"ז: ג') - דברים הבאים לידי חימוץ אדם יוצא בהן ידי חובתו במצה, יצאו אלו שאין באין לידי חימוץ אלא לידי סרחון. מתניתין [=משנתנו] דלא כרבי יוחנן בן נורי... דתניא: אמר רבי יוחנן בן נורי: אורז מין דגן הוא וחייבין על חימוצו כרת ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח. וכן היה רבי יוחנן בן נורי אומר [לעיל, מקור 7]: קרמית חייבת בחלה.

10) בבלי פסחים קי"ד ע"ב :

[נאמר בברייתא שם : ושני תבשילין.] מאי שני תבשילין? אמר רב הונא : סילקא וארוזא [=סלק וארוז]. רבא הוה מיהדר אסילקא וארוזא הואיל ונפיק מפומיה דרב הונא [=רבא היה מחזר אחר סלק וארוז מכיוון שהדבר יצא מפיו של רב הונא]. אמר רב אשי : שמע מינה [מ]דרב הונא לית דחייש להא דרבי יוחנן בן נורי [=שמע ממנה מדברי רב הונא אין מי שחש לזה של ריב"נ] דתניא [=לעיל, במקור 9] רבי יוחנן בן נורי אומר : ארוז מין דגן הוא וחייבין על חימוצו כרת ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח.

11) בבלי פסחים מ' ע"ב :

תנו רבנן : אין מוללין [בוחשים? מגיסים? שמים קמח? ממחים? בוללים? מרסקים?] את הקדירה בפסח, והרוצה שימלול - נותן את הקמח ואחר כך נותן את החומץ. ויש אומרים : אף נותן את החומץ ואחר כך נותן את הקמח...עולא אמר אחד זה ואחד זה אסור...רב פפי שרי ליה לבורדיקי דבי ריש גלותא לממחה קדירה בחסיסי. אמר רבא : איכא דשרי כי האי מילתא בדוכתא דשכיחי עבדי? איכא דאמרי : רבא גופא מחי לה קידרא בחסיסי. [=רב פפי התיר לנחתומים של בית ראש הגולה למחות את הקדירה בחסיסי. אמר רבא : יש שמתיר דבר כזה במקום שמצויים עבדים?! (כלומר, אם נתיר לעבדים למלול בחסיסי, בסופו של דבר ימללו הם בקמח וייכשלו באיסור.) יש אומרים : רבא בעצמו מחה את הקדירה בחסיסי].

II) אורז דוחן וקטניות בתקופת התנאים, האמוראים והגאונים

מרוב המקורות הנ"ל (מס' 1-9) יוצא בעליל שבתקופת התנאים היו שתי גישות עיקריות למעמדם של אורז, דוחן וקטניות. רוב החכמים, וביניהם רבי ישמעאל, סברו שרק חמשת המינים חייבים בחלה ובאים לידי חמץ ומצה. מאידך, סבר רבי יוחנן בן נורי שגם קרמית חייבת בחלה ושגם אורז מחמיץ ויוצאים בו ידי חובת מצה בפסח. לפי עורכי הירושלמי בדקו את הקרמית, וריב"נ וחכמים חולקים על תוצאות הבדיקה. בין כך ובין כך, אפילו בלי דברי רב אשי (מקור מס' 10) היינו צריכים לפסוק לפי חכמים כי כידוע "יחיד ורבים הלכה כרבים" (ברכות ט' ע"א).

בתקופת האמוראים פסק רב הונא שמותר לאכול אורז בסדר כאחד משני התבשילין ורבא נהג על פי פסיקתו (מקור מס' 10). רב אשי הסיק מדברי רב הונא שאין מי שחש לדעתו של ריב"נ.

מצד שני, קשה להסתמך על מקור מס' 11 לא לכאן ולא לכאן כי יש בו שלשה קשיים חמורים: המילה "מוללין" לא נתבררה (הפירושים השונים נרשמו לעיל). גם "חסיסי" אינו מובן. יש מפרשים "קמחא דאבישונא" = קמח קלוי מיובש (הפירוש הראשון שבערוך ערך "חסס"; רש"י כאן; המיוחס לרש"י, ר"ן, ותוספות לנדריים מ"ט ע"ב; שו"ת רשב"ש סימן צ'). ויש מפרשים שהכוונה לקמח מצות (רי"ף כאן; ר' יצחק אבן גיאת בהל' פסחים עמ' צ'; המיוחס לריטב"א כאן; והמכתם כאן). ויש מפרשים שהוא "כעין ותיקא" (רבינו חננאל כאן) שהוא מאכל העשוי מקמח, שמן, ומלח (פסחים ל"ט ע"ב ור"ח שם). לפי הפירושים האלה, מקור זה אינו קשור לעניינינו כלל וכלל.

אולם יש המפרשים "מיני עדשים" ("י"מ" בערוך ערך "חסס") או "קמח של עדשים" ("י"מ" ברש"י על הרי"ף כאן; הערוך לפי תוספות כאן ד"ה רבא ולפי הרא"ש לפסחים פרק ב', סימן כ"ח; ור"ח לפי תוספות לנדריים מ"ט ע"ב). לבסוף, לא ברור איזה נוסח של הסיפור על רבא נכון. אם הפירוש האחרון לחסיסי נכון, יוצא שלפי רב פפי ולפי ה"איכא דאמרי" מותר להשתמש בחסיסי = מיני עדשים או קמח של עדשים בפסח, ואילו לפי רבא בנוסח הראשון אסור להשתמש בחסיסי בפסח במקום שמצויים שם עבדים שמא ייכשלו וימללו בקמח רגיל. ברם קשה לקבל את הנוסח הראשון של דברי רבא כי אנו יודעים ממקור מס' 10 שרבא עמצו נהג לאכול אורז בסדר על פי דוגמת רב הונא, ואם הוא התיר אורז יש להניח שהוא התיר גם חסיסי = עדשים. בכל אופן, מחמת כל הספקות הנ"ל עדיף לא להסתמך על מקור זה לעניין קטניות בפסח. אבל אם משתמשים בו יש להעדיף את ה"איכא דאמרי" ולומר שיש כאן ראייה נוספת שבבבל בתקופת האמוראים אכלו קטניות בחג הפסח.

אין ספק שבתקופת הגאונים התירו אורז וקטניות בחג הפסח וכשיטת חכמים, רב הונא, רבא, ורב אשי. ואמנם כך פוסק רב אחא משבחה במפורש (שאלתא פ"ז לפרשת צו, מהד' מירסקי, כרך ד', עמ' ל"ג-ל"ד). מצד שני, ר' יהודאי גאון (הלכות פסוקות, מהד' ששון, עמ' י"ד), ור' שמעון קיירא (הלכות גדולות, דפ' ווארשא, דף ל' סוף ע"ג ודפ' ירושלים, חלק א', עמ' 295) פוסקים על פי המשנה מבלי להזכיר ריב"נ כלל וכלל. גם באיטליה בתקופת הגאונים התירו אורז וקטניות בחג הפסח. דבר זה יוצא בעליל משני ספרי הלכה קדומים:

א) בעל הלכות קצובות (איטליה, סביב שנת 850) כותב בהלכות פסח:

אבל הדוחן וכל מיני קטנית מותרין. אפילו נישרו במים מותרין בין בפסח בין לאחר פסח, אבל אלו חמשת מינין אסורין [אם נישרו במים] והן חייבין בחלה. אורז מותר ואין חייב בחלה.

ובסוף ה' פסח הוא מוסיף: "וכל מיני קיטניות מותר בפסח ובימים טובים".⁵

ב) מאידך, ר' משולם ב"ר קלונימוס (לוקה, איטליה, נפטר 1010) משיח את הדבר לפי תומו: "ומי ששרה קטנית במים צוננים [בפסח] ומצא חיטה ביניהן, כיוון שלא נתבשלו עם החיטה מותרות" (תשובות גאונים קדמונים, ברלין, תר"ח, סימן קכ"א, וכך מדגיש שי"ר שם במבוא י"ב ע"ב). הוי אומר, רבינו משולם מודאג מהחיטה אבל לא מהקטניות עצמן.

III תקופת הראשונים - המתירים

רוב רובם של הראשונים שעסקו בשאלתנו הורו להתיר וכשיטת חכמים, רב הונא, רבא, ורב אשי. אופייני לפוסקים אלה הוא הרמב"ם במשנה תורה (ה' חמץ ומצה ה':א'):

אין אסור משום חמץ בפסח אלא חמשת מיני דגן בלבד.. אבל הקטניות כגון אורז ודוחן ופולים ועדשים וכיוצא בהן אין בהן משום חמץ אלא אפילו לש קמח אורז וכיוצא בו ברותחין וכיסהו בבגדים עד שנתפח כמו בצק שהחמיץ הרי זה מותר באכילה שאין זה חימוץ אלא סרחון.

והרי רשימת הראשונים המתירים אכילת אורז וקטניות בחג הפסח. דבריהם מובאים לפי מקום מגוריהם:

צפון אפריקה:

ר"ח לשתי הסוגיות; רי"ף לשתי הסוגיות; פירוש הרמב"ם למשנה פסחים ב': ה' ובמשנה תורה הנ"ל; הרשב"ץ; מאמר חמץ בתוך ספר יבין שמועה, ליוורנו, תק"ד, כ"ט ע"ד; הרשב"ש, שו"ת הרשב"ש, סימן צ' גם בשאלה וגם בתשובה (יולאכול פולים ואפונים אין בדבר בית מיחוש וכן אנו מאכילין [= אוכלים] אותם, אע"פ שיש קצת מהצרפתים שמחמירין - לית דחש להו").

ספרד:

רי"ץ גיאת, ה' פסחים, עמ' פ"ט ועמ' ק"ב; ר' משה חלאווה, מהר"ם חלאווה למס' פסחים, מהד' ירושלים, תשל"ו, עמ' ק"ד ועמ' קפ"א; מגיד משנה למשנה תורה הנ"ל; המיוחס לריטב"א לפסחים ל"ה ע"א (ימצינו מנהג פשוט בכל ספרד שאוכלין בפסח אורז מבושלי); ר"ן על הרי"ף לשתי הסוגיות; ספר החינוך, מהד' שעוועל, מצוה כ"ב, עמ' ע"ה; ר' יעקב בן אשר, טור אורח חיים, סימן תנ"ג; ר'

חיים בן שמואל מטולידו, צרור החיים, מהד' ירושלמי, ירושלים, תשכ"ו, עמ' קכ"ז; ר' מנחם בן אהרן בן זרח, צדה לדרך, מאמר רביעי, כלל שלישי, פרק תשיעי, דפ' ווארשא, תר"מ, עמ' 210; ר' דוד אבודרהם, אבודרהם השלם, עמ' רי"ז; חידושי תלמיד הרשב"א לפסחים, מהד' שמואל שטרן, בני ברק, תשמ"ב, עמ' נ"ד; ר' יצחק בר ששת, שו"ת ריב"ש, סימן ת"כ (י"וכבר פשט המנהג לבשל האורז וכל מיני קטניות"); ר' יוסף קארו, בית יוסף ושולחן ערוך אורח חיים, סימן תנ"ג.

פרובנס:

רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב ה', חלק ג', ויניציאה, שי"ג, מ"א ע"א; ר' שמואל ירודני, אהל מועד, מהד' גאגין, חלק ב', ק"ג ע"ב; ר' מאיר בן שמעון המעילי, ספר המאורות לפסחים, מהד' בלוי, ניו יורק, תשכ"ד, עמ' רס"ג-רס"ד ועמ' רצ"ז; ר' מנחם המאירי, בית הבחירה לפסחים, מהד' קליין, עמ' ק"ז, קי"א, רמ"ב (ובמקום השלישי נאמר על אורז: "ואף בזמנים הללו נהגו באכילתו בפסח"); ר' יצחק בן אבא מארי, העיטור, הל' מצה ומרור, קכ"ז ע"ב; ר' אהרן הכהן מלוניל, ארחות חיים, הל' חמץ ומצה, סימן נ"ה=כל בו, סימן מ"ח, הל' חמץ ומצה, דפ' לבוב, תר"ך, ז' ע"ב-ע"ג; ר' יהונתן הכהן מלוניל לפסחים, מהד' שמואל שטרן, בני ברק, תשמ"ב, עמ' קע"ט; רבינו מנוח למשנה תורה הנ"ל.

צרפת - אשכנז:

ראב"ן, אבן העזר, מהד' עהרענרייך, קס"א סוף ע"א; ראב"ן, ספר ראב"ן, חלק ב', עמ' 95-96, מס' פסחים, סימן תס"ח; ר' אליעזר ממיץ, ספר יראים השלם, סימן צ"א; ר' אלעזר מוורמייזא, ספר הרוקח הגדול, סימן רע"ב, עמ' קמ"ט; ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול, לאווין, סימן ע"ט, דפ' ויניציאה, ש"ז, ל' סוף ע"ד; ר' יצחק מקורבייל, ספר מצוות קטן, סימן רכ"ב; ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, ספר האגודה לפסחים פרק ב', סימן ל"א ולפרק י', סימן צ"ז; ר' מרדכי בן הלל הכהן, ספר המרדכי לפסחים, פרק ב', סימן תקפ"ח; ר' יחיאל מפריז (המובא על ידי המרדכי הנ"ל ועל ידי רבינו פרץ בהגהותיו לסמ"ק הנ"ל: "היה נוהג לאכול בפסח פול הלבן שקורין פווי"ש וגם היה אומר כן בשם גדולים"); ר' יהודה שיר ליאון (המובא על ידי ר' שמואל מפלייז באור זרוע חלק ב', סימן רנ"ו, דף נ"ח סוף ע"ג: "ואחר [כך] שמעתי כי מורי רבינו יהודה בעצמו היה אוכלם ואחריו נהגו רבים להקל"); רבינו אשר בן יחיאל, פסקי הרא"ש לפסחים, פרק ב', סימן י"ב וכן משמע משו"ת הרא"ש כלל י"ט, סימן כ"א; ספר הנייר, מהד' אפפעל, ניו יורק, תשכ"א, עמ' ע"ב.

אנגליה:

ר' יעקב חזן מלונדרץ, עץ חיים, מהד' ברודי, חלק א', ירושלים, תשכ"ב, עמ' שי"ח.

איטליה:

ר' ישעיהו דטראני, תוספות רי"ד לפסחים ל"ה ע"א, מהד' תליתאה וכן בפסקי רי"ד לפסחים, מהד' ירושלים, תשכ"ו, טור רל"ז, רל"ח-רל"ט, ש"ע; ר' ישעיהו אחרון ז"ל, פסקי ריא"ז לפסחים, שם, טור קע"ד; ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלקט, סימן רי"ח, עמ' 184; ר' יחיאל ב"ר יקותיאל, תניא רבתי, דפי ווארשא, סימן מ"ז, עמ' 95.

IV תקופת הראשונים - המנהג לאסור והסבריו

בצרפת במאה הי"ג שומעים אנו לראשונה על מנהג לאסור אורז וקטניות בחג הפסח. מנהג זה התבטא בשלש דרכים שונות:

א) "לא לאכול זרעונים [=חומוס] בפסח". כך מוסר ר' אשר מלוניל שכתב בפרובאנס סביב שנת 1210 (דבריו מובאים על ידי רבינו מנוח לרמב"ם חמץ ומצה ה': א').

ב) להשתמש בקטניות רק על ידי חליטה = רתיחה במים חמים, וזאת משום שאפשר לאכול אף מחמשת המינים על ידי חליטה (פסחים ל"ז ע"ב ורמב"ם חמץ ומצה ה': ג'). מנהג זה נמסר על ידי ר' שמואל מפלייז (באור זרוע, חלק ב', נ"ח ע"ג) וכן על ידי רבינו פרץ (בהגהות לסמ"ק סימן רכ"ב). התיאור השני מעניין במיוחד: וכן נראה כמדומי ששמעתי [ממה"ר יוסף שליח צבור מטרואיש (המאה הי"ג) בשם אמו, בתו של רבינו ברוך (סוף המאה הי"ב)]⁶ על הפולין שלא לבשלם בפסח כי אם במים רותחים מתחלת נתינתן בקדירה.

ג) רבינו פרץ מדווח גם על מנהג נוסף - איסור כללי של קטניות: "ועל הקטניות כגון פויי"ש (=feves= פול הלבן) ופולים ורי"ש (=rice=אורז) ועדשים וכיוצא בהם רבותינו נוהגים בהם איסור שלא לאכלם בפסח כללי". ובהמשך טוען הוא שזהו "דבר שנוהגין בו העולם איסור מימי חכמים הקדמונים". מנהג דומה נזכר על ידי ר' אהרן הכהן מלוניל (פרובנס, המאה הי"ג-י"ד, בספר ארחות חיים, הל' חמץ ומצה, סימן נ"ה) בשם ר' שמואל בר מרדכי ז"ל (פרובנס, תלמיד הרשב"א, בן דורו של הרא"ש - לפי אטלס עץ חיים, כרך ה', מס' 1559): "ונהגו הקדמונים שלא

לאכול תבשיל של מיני קטניות לעולם". וכן מוסר ר' מרדכי בן הלל אשכנזי (במרדכי לפסחים, פרק ב', סימן תקפ"ח): "ורבינו ברוך ורבינו (שמשון) מאויירא [צ"ל שמואל מ-EVREUX, המאה הי"ג וכך מתקן ד"ר שמואל כהן, סיני ט"ז, תש"ה, עמ' רנ"ה] לא היו אוכלין מיני קטניות בפסח".

אולם, כפי שראינו, אין שום ראיה שמדובר במנהג "הקדמונים". יתר על כן, כבר במאה הי"ג לא ידעו הראשונים כיצד להסביר את המנהגים האלה. ר' פרץ בעצמו מדגיש שאין שום איסור בדבר:

דמסתמא לא נהגו בו איסור מחמת חימוץ עצמו דלא טעו בדבר שהתינוקות של בית רבן שלמדו ההלכה יודעין דאיכא בהדיא בפסחים דאין בא לידא חימוץ כי אם מחמשת המינין (ראה מקורות מס' 2, 9 לעיל)

כתוצאה מכך **המציאו במשך הדורות לפחות עשרה הסברים שונים** למנהג הנידון, אולם נראה שרובם אינם עומדים בפני הבקורת. והרי ההסברים בסדר כרונולוגי:

1) ר' אשר מלוניל הנ"ל אומר: "ונהגו כל העולם (כך!) שלא לאכול זרעונים בפסח מפני שהן מחמיצין ועל כן נקראין חימצי" (יבמות ס"ג ע"א וחולין נ"ב ע"א). כלומר לא אוכלים חומוס = חימצי כי שמו מלמד שהוא מחמיץ. וקשה, כפי שהיקשה רבינו מנוח על המקום: "ולא מסתבר לומר שיהיה המנהג תלוי באיסור כלל שאין בשום קטניות בעולם שום חימוץ". יתר על כן, הוא מדגיש שאפילו האטימולוגיה מפוקפקת כי רש"י לחולין נ"ב ע"א מפרש חימצי = פיישול"ש = אפונה, ואילו חפצי = סידיר"ש = חומוס!

2) רבינו מנוח בעצמו דחה את המנהג: "ואין בזה חשש איסור כלל". אולם לאחר מכן מצא כתוב שיש מין אחד של קטנית הנקרא ויצא"ש (= vetch = בקיה) שהוא בעצם סוג של חיטה. בשנה גשומה היא חוזרת להיות חיטה וקורין אותה ויצא"ש פורמנטל"ש (= fermented vetch = בקיה תוססת) "ועל כן אסרו כל קטניות וזה הטעם יש לו שרש". גם הסבר זה קשה לקבלו. ראשית כל, בקיה היא סוג של קטנית, לא של חיטה, ולכן אפילו אם קראו לו ויצא"ש פורמנטל"ש אין הוא מסוגל להחמיץ. יתר על כן, קשה להאמין שאסרו כל הקטניות בגלל סוג אחד ספיציפי.

רבינו פרץ בעצמו טוען שמנהג זה הוא "גזירה" ומציע שלושה הסברים שונים ל"גזירה":

3) קטנית מעשה קדירה היא ודגן מעשה קדירה הוא. אם נתרגל לדייסא של קטנית נטעה וניכשל גם בדייסא של דגן מכיוון ששניהם מעשה קדירה ולכן גזרו.

4) לפי פרק השוכר את הפועלים (בבא מציעא פרק ז') קטנית נקראת "מידי דמידגן" [=דבר שנערם] כמו חמשת המינים ואם נתיר קטנית יחשבו שמותר לבשל חמשת המינים ולכן גזרו. ובהמשך הוא אוסר אפילו חרדל משום "מידי דמידגן".

5) יש מקומות שרגילין לעשות פת מקטנית כמו מחמשת המינים, ואם נתיר קטנית יחשבו שמותר לאפות פת מחמשת המינים ולכן גזרו.

ברם, הסברים אלה אינם משכנעים. ראשית כל לעולם לא היתה "גזירה" כזאת. רבינו פרץ בעצמו וכן ר' שמואל מפלייז לפניו מוסרים שכך "נוהגים" ור' שמואל שקדם לר' פרץ בחמישים שנה אף מדגיש שאין למנהג זה שום הסבר (ועל זה יותר להלן). יתר על כן, הביטוי "מידי דמידגן" אינו מופיע בבבא מציעא פרק ז' בדפוסים שלנו! (ואולי רבינו פרץ גרס כך בנדרים נ"ה ע"א - עיין שם). מכל מקום, אפילו אם נאמר בגמרא שקטנית = "מידי דמידגן" כבר דחה הרשב"ץ את ההשוואה הזאת (במאמר חמץ הנ"ל, כ"ט ע"ד): הרי אפילו אם השאילו את השם "דגן" לקטנית מפני שעושין ממנו ערימה, אין זאת אומרת שזה מין דגן. הרי שנינו בבכורות ט' ה' "שלוש גרנות למעשר בהמה" והשאילו את המונח "גורן" מדגן לבהמה. ולא מפני זה השם נחוש להם שאם כן לא נאכל בשר בפסח שלא נטעה בין גורן בהמה לגורן חטים! וכן נמי לא נאסור קטנית מפני שקראוהו "מדגן!" (עד כאן דבריו). יתר על כן, במשנה נדרים (ז' ב' = דף נ"ה ע"א) אומר ר' מאיר שקטנית נחשבת לדגן אבל חכמים חולקים והלכה כחכמים! כמו כן, מוכח בבבא מציעא פ"ז ע"א שפת וקטנית שונים זה מזה ואם כן יש משם סתירה להסבר מס' 5! לכן יש כאן נסיון של רבינו פרץ להסביר את ה"גזירה" אבל לא עלה הדבר בידו.

6) ר' יעקב בן אשר בעל הטורים (אשכנזי וספרד, 1270-1343) מוסך הסבר אחר למנהג: "ויש אוסרין לאכול אורז וכל מיני קטניות בתבשיל לפי שמיני חטין מתערבין בהן" אבל הוא בעצמו מוסיף: "וחומר יתירה היא זו ולא נהגו כן" (טור אורח חיים תנ"ג).

הסבר זה ניתן גם על ידי חמישה ראשונים נוספים (בבית יוסף שם בשם הגהות מיימוניות בשם סמ"ק;⁷ במיוחס לריטב"א לפסחים ל"ה ע"א; בספר המכתם לפסחים, מהד' בלוי, ניו יורק, תשי"ט, עמ' מ"ה ועמ' צ"ט; בארחות חיים, הל' חמץ ומצה, סימן נ"ה; ובמאירי בבית הבחירה לפסחים עמ' קי"א ועמ' רמ"ב - אבל בשינוי, עי"ש). לאחר מכן הוא נשנה אצל כמה חכמים ספרדיים מאוחרים

שהפסיקו לאכול אורז בפסח משום שפעם מצאו בו כוסמת או חיטה (ר' חזקיה דה סילוה, פרי חדש לאורח חיים תנ"ג ס"ק א'; ר' חיים יוסף דוד אזולאי, קונטרס טוב עין בסוף ספר ועד לחכמים, סימן ט', אות ו'; וראה חזון עובדיה עמ' נ"ד וא"ת הערה 693 לעוד ספרדים מאוחרים שסברו כך).

7) ר' משה (מהר"ם) חלאווה שחי בספרד בסוף המאה הי"ד עסק במנהג הנידון בחידושו לשתי הסוגיות בבבלי פסחים. בסוגיא הראשונה [= מקור מס' 9] נאמר: "הני אין, אורז ודוחן לא" ורש"י פירש [בברכות ל"ז ע"א] שאורז = מיל = millet. מהר"ם חלאווה ממשיך:

וחכמי הצרפתים אמרו מדלא ממעט אלא הני שבאין לידי סרחון, שמע מינה דשאר מינין אסורין. וכלל נתנו לדבריהם: כל שנתפח בבישולו אסור לבשלו בפסח דקצת חמץ יש בו ולפיכך אסרו תבשיל האורז [=rice] ותבשיל הזרעונים. (מהד' ירושלים, תשל"ו, עמ' ק"ד ושוב בשינויים בעמ' קפ"א. הסבר זה גם מובא במיוחס לריטב"א לפסחים ל"ה ע"א) כלומר, אורז [=millet] ודוחן באים לידי סרחון ומותרים, אבל שאר מינים שנתפחים נחשבים לחמץ נוקשה (עמ' קפ"א) ואסור לבשלם בפסח.

אולם מהר"ם חלאווה בעצמו כבר דחה את ההסבר הזה. לאחר שהוא מוכיח שאורז = ארוז = arroz בספרדית = rice, הוא מוסיף: ואלה שני דברים לרבותא נאמרו שאפילו אלה שקרובים למין דגן אינם באים לידי חימוץ, כל שכן שאר מינין. "הלכך כל שאר מינין מותרים" (עמ' ק"ד). יתר על כן, הסוגיא השניה [=מקור מס' 10] סותרת את שיטת רבותינו הצרפתים שהרי רב הונא ורבא בישלו אורז בפסח (שם, עמ' קפ"א)!

שני אחרונים ניסו להצדיק את המנהג על פי כמה מקורות תלמודיים שהובאו לעיל:

8) ר' חזקיה דה סילוה הנ"ל מפנה לפסחים מ' ע"ב [=מקור מס' 11]. אם חסיסי = עדשים ואם רבא התנגד לפי הנוסח הראשון "אלמא אפילו דהוי מיני קטנית [שמותר בפסח], כיוון דעבדי מזלזלין במצוות אין להתיר להם". כלומר רבא רצה לאסור קטניות שלא יבואו לעשות כך עם חמשת המינים ובדומה לשיטת רבינו פרץ הנ"ל. ברם אין הדבר משכנע כפי שהסברנו לעיל.

9) ר' יחיאל מיכל עפשטיין (ערוך השולחן אורח חיים תנ"ג: ה') מביא את הירושלמי הנ"ל [מקור מס' 8] שריב"נ וחכמים חלקו על עיקר בדיקתה, והוא ממשיך :

והשתא קל וחומר הדברים, דאם בגדולי התנאים נפל מחלוקת בדבר שהחוש מעיד עליו, זה אומר כן מעיד החוש וזה ההיפך, קל וחומר בן בנו של קל וחומר שסתם בני אדם אלפי אלפים קטני הדעת שיוכלו לטעות בזה שיאמרו שגם זה בא לידי חימוץ, ועם כל זאת התירו חכמים, ואם כן הוא הדין במין תבואה זו או זו שיידמו זה לזה ! וזהו ראיה גמורה לדברי רבותינו הקדושים שגזרו על זה וידעו מאיזה טעם שגזרו !

כלומר המחלוקת בין ריב"נ לחכמים בקרמית לאחר שבדקה מלמדת שבאמת ניתן להתבלבל בין קטניות לחמשת המינים (וכשיטת רבינו פרץ) ולכן גזרו מה שגזרו. אולם גם זה אינו משכנע. סיפור הבדיקה אינו מופיע במקור תנאי. זהו תירוץ של עורך הירושלמי. אין זה בטוח שבאמת ערכו בדיקה כזאת. שנית, שם מדובר בקרמית, לא באורז ושאר מיני קטניות. שלישית, כבר הוכחנו שלעולם לא היתה גזירה כזאת. ורביעית, אין שום רמז קל שבקלים שהראשונים שנהגו לא לאכול קטניות הסתמכו על הירושלמי.

10) לבסוף, אחד מן האחרונים חיפש טעם הסטורי למנהג הנידון. ר' שאול ברלין (אשכנז, 1740-1794) הוציא לאור ספר המכונה שו"ת בשמים רא"ש בברלין, תקנ"ג (1793). במשך הזמן התברר שברלין בעצמו כתב את החיבור.⁸ מכל מקום, בעל בשמים רא"ש מתנגד למנהג הנידון בכל תוקף :

זרות הוא זה שהדבר מפורש בגמרא להיתר ולא נודע בשום מקום שום בית דין שעשו בדבר תקנה... אבל אנו חלילה לאסור דברים המותרים חנם, וביותר משום תקנת עניים ודלים שאין להם בשר ולחם לשבוע כל ימי המועד... והמחמירים עתידים ליתנו את הדין... קרוב הדבר שמן הגירוש והבלבולים נשתקע ענין זה, שהגירוש הראשון שהיה למונטסין [אולי צ"ל ממונטסין?] היה גם כן עדה קטנה של קראים בתוכם שנתגרשו ונבנו בתוכינו בלכתם עמנו בגירוש והם לא ידעו שום חילוק בין לחם ללחם והכל מחמיץ (שו"ת בשמים רא"ש, סימן שמ"ח).

ברם גם הסבר זה אינו עומד בפני הביקורת. ראשית כל, אין זה מוכח כלל שהיו קראים בצרפת באותה תקופה. שנית, לא מצינו עיר בשם "מונטסין" בצרפת בימי הביניים (זה חסר אצל Henri Gross, Gallia Judaica, Paris, 1897). שלישית, אנו כבר ראינו שהמנהג נזכר לראשונה בצרפת במאה הי"ג לפני הגירוש מצרפת. לבסוף,

נראה שחלק מהקראים הפסיקו לאכול קטניות בתקופה מאוחרת יותר ואין ספק שהם קיבלו את המנהג מהרבנים.

(V) הרחבת המנהג והתפשטותו

מהמאה הי"ג ואילך המנהג הנידון התפשט בשלשה כיוונים :

(א) באשכנז ובמזרח אירופה הרחיבו את המנהג והוסיפו איסורים על גבי איסורים. בזמנים שונים אסרו את הדברים דלהלן (אבל הפוסק המביא את המנהג לעתים חולק עליו) :

השימוש בשמן קטניות במנורה התלויה על גבי השלחן (תרומת הדשן סימן קי"ג; מהרי"ל, י"ח ע"ב); קרא"ם קימל (= קימל הנמכר בחנות, הט"ז לאורח חיים תנ"ג, ס"ק א'); פאסוליש (= אפונה, ר' צבי הירש מרגליות המובא בשערי תשובה שם ס"ק א'); תה (ר' יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, המובא בשערי תשובה שם); קפה (חכמים שונים המובאים בשערי תשובה שם; א"ת הערה 726); תפוחי אדמה (ר' יעקב עמדין, שאלת יעב"ץ, חלק ב', סימן קמ"ז ור' אברהם דנציג, נשמת אדם להל' פסח, סימן כ'); פול מצרי ירוק (ר' יעקב עמדין שם); שמן קטניות (ר' יעקב עמדין שם); בטנים (א"ת הערה 732); צנון ושום [א"ת הערה 734]; פרי מגדים, אשל אברהם תס"ד:א'; שדה חמד, חו"מ ו': ט'); שומשומין (א"ת, הערה 709); "טטרקיי" (שם, הערה 710); חרדל (שם, הערה 714); "זאנן בלוס"=חמנית (א"ת הערה 719-720).

יתר על כן, באשכנז החמירו בדבר עד כדי כך שהרבה אסרו קטניות אף בשעת הדחק כגון בימי רעב ומגיפה. תופעה זאת הגיעה לשיאה במאה הי"ט בפרשת הנקראת "מלחמת הקטניות". מאידך יש פוסקים שהתירו קטניות בשעת הדחק. (ראה הרב זוין עמ' ר"ס-רס"ב, הרב רוזנבאום עמ' 100-101, מאמרי הרב לייטר והרב סיגל, והרב פלדר עמ' 401-406).

(ב) לאט לאט במשך הדורות חלק מחכמי ספרד אימצו חלק מהמנהגים הנ"ל. כבר הזכרנו את ר' חזקיה דה סילוה והחיד"א שאסרו את האורז כי פעם מצאו בו חיטה. בימינו כותב ר' חיים דוד הלוי, רבה הראשי הספרדי של תל אביב (מקור חיים השלם, פרק קפ"ה, סעיף ט"ז) :

ידועה ומפורסמת חלוקת המנהגים שבין ספרדים ואשכנזים בדין קטניות (ושמן הנעשה בהם) ואורז, ועתה גם קהלות הספרדים נמנעים מאכילת קטניות בפסח.

המשפט האחרון בטעות יסודו (ראה למשל ר' עובדיה יוסף, חזון עובדיה, עמ' נ"ד, טור ב' למטה - נ"ה, טור א' והספרות שם) אבל הוא מלמד עד כמה מנהג זה התפשט בעיני הציבור. ואגב יש להעיר שהתימנים אף פעם לא נהגו כך והרב יוסף קאפח, גדול פוסקי תימן בדורנו, דוחה את המנהג מכל וכל (הליכות תימן, ירושלים, 1982, עמ' 16, 18, והשווה משה צדוק, יהודי תימן, תל אביב, 1983, עמ' 178).

ג) לבסוף, מנהג זה אף אומץ על ידי חלק מהקראים וגם שם הדבר עורר פולמוס! אליהו בשייצי (תורכיה, 1420-1490) מביא את הדין של חמשת המינים בחיבורו אדרת אליהו (מהד' ד', ישראל, 1966, ס"ז ע"א-ע"ב) ומוסיף :
אמנם שאר הזרעונים כגון קמח פולים ועדשים אפונים ודוחן ואורז אינם מחמיצים אלא מסריחים...וקצת מהטפשים המתחכמים בזמננו זה אינם אוכלים שום חמוץ ממה שכתוב "כל מחמצת לא תאכלו" כמו החלב החמוץ ושריית הפירות במים ואינם אוכלים לא פולים ולא אורז ולא שום דבר מהזרעונים וזה לסכלותם ולהעדר ידיעתם בדברי החכמים.

VI גישת האחרונים באשכנז ובמזרח אירופה

נשאלת השאלה מדוע החמירו האחרונים כל כך בעניין זה? מדוע סירבו רובם להקל אף בשעת הדחק? התשובה פשוטה למדי. הם לא הכירו הרבה מהספרות שהבאנו לעיל כי אותם ספרים טרם נדפסו בימיהם. מאידך, כולם הכירו היטב את הגהותיו של רבינו פרץ לסמ"ק. כתוצאה מכך הם סברו שמדובר פה בגזירה עתיקה, לא במנהג גרידא. והרי שתי דוגמאות מני רבות :

1) המהרי"ל (אשכנז, 1360-1427) הביא את דעת רבו ר' שלום מנוישטט (אוסטריה, נפטר אחרי 1413. המקור הוא דרשות מהר"ש, מהד' שפיצר, ירושלים, תשל"ז, עמ' 43-44. אני מצטט ממנהגי מהרי"ל, ירושלים, תשל"ח, דף י"ח ע"ב) :

קטנית כל מיניהן אמהר"ש דגזרינן דלא לבשן בפסח אף על פי שלא מחמיצין כי אם חמשת המינין...מכל מקום גזרו כל מיני קטנית אטו המה. ואל יאמר אדם כיוון שאין איסור מדאורייתא אין לחוש, דכל דגזרו רבנן 'העובר עליו חייב מיתה' (ברכות ד' ע"ב) ועובר על 'לא תסור מן הדבר אשר (יורוד) [יגידו לך] (דברים י"ז : י"א)...".

ברור מאד שמהר"ש סבר שמדובר כאן בגזירת חכמים עתיקה.

2) ר' יחיאל מיכל עפשטיין הנ"ל (ערוך השולחן אורח חיים תנ"ג : ד"ה') כותב לאחר שהוא הביא את הירושלמי (= מקור מס' 8) :

וזהו ראייה גמורה לדברי רבותינו הקדושים שגזרו על זה וידעו מאיזה טעם שגזרו, ועם [= ואם] כי יש מדינות שלא נהגו (כך!) בחומרא זו מכל מקום כל מדינות אשכנז וצרפת ורוסיה ופולניא 'קיימו וקבלו עליהם ועל זרעם' (אסתר ט' כ"ז) החומרא הטובה הלזו... 'והפורץ גדר ישכנו נחש' (קהלת י"ח:). אך בפירוש קיבלו (כך!) שאם אולי יהיה שנת בצורת חס ושלוש שהעניים רעבים ללחם אז כל חכמי העיר ובראשם מרא דאתרא מתירים לאכול קטניות בפסח....

הפסוק בקהלת נדרש בשבת ק"י ע"א ועבודה זרה כ"ז ע"ב על מי שעובר על גזירת החכמים, ואין ספק שאף הרב עפשטיין סבר שמדובר כאן בגזירה פורמלית של חכמי אשכנז ורוסיה ופולניא.⁹

VII) ההסבר הסביר ביותר למנהג

ברם לאמיתו של דבר לא היתה כאן שום גזירה ואף אחד מהטעמים הנ"ל אינו הטעם המקורי למנהג. ככל הנראה מנהג זה היה קשור לכתחילה לא לפסח כי אם לכל הימים הטובים. וכך הסביר כבר רבינו מנוח הנ"ל (פרובנס, 1265 לערך) בפירושו לרמב"ם (הל' חמץ ומצה ה' א'). לאחר דחיית ההסבר של ספר המנהגות הוא אומר: "אלא מפני שאין דרך לאכול קטניות במועד שהרי כתוב (דברים ט"ז: י"ד) 'ושמחת בחגיך' ואין שמחה באכילת תבשיל קטנית".

ויש הוכחה טובה שזו הסיבה המקורית למנהג זה. הסבר זה נרמז ארבע מאות שנה לפני כן בדברי בעל הלכות קצובות שהובאו לעיל: "וכל מיני קיטנית מותר בפסח ובימים טובים" או בנוסח אחר: "וכל מיני קטנית מותר לבשל בין בפסח בין בשאר ימים טובים" (בציטוט של ר' שמואל מפליז - ראה הערה 5). כנראה כבר באיטליה במאה התשיעית היו שנמנעו מאכילת קטניות בפסח ובשאר ימים טובים כי "אין שמחה באכילת תבשיל קטנית" (ר' מנוח הנ"ל). וכל כך למה? יש שני הסברים אפשריים.

א) ידוע מהרבה מקורות תלמודיים שעניים ופשוטי העם נהגו לאכול קטניות.¹⁰ כמו כן, ראוי לציין שכך נהגו גם היוונים, הרומאים, והערבים.¹¹ אם כן, אין זה פלא שהיו שסברו שאסור לאכול קטניות ביום טוב.

ב) מאידך, קטניות ובמיוחד עדשים היו מאכל אבלים ומאכל תשעה באב מתקופת התלמוד ואילך.¹² כמו כן, קטניות היו מאכל אבלים אצל עמים שונים כגון הרומים בימי קדם והאוסטרים והגרמנים בימי הביניים ועד העת החדשה.¹³ אם כן, אין זה פלא שהיו שסברו שאסור לאכול אותם ביום טוב. יש להניח איפוא

שזאת הסיבה המקורית למנהג. אולם במרוצת הזמן העבירו מנהג שהיה קשור לכל הימים הטובים דווקא לחג הפסח, כנראה משום שהניחו שאם מדובר באיסור אכילה קשור הוא בוודאי לחמץ ומצה. ועם תאמר שאין הדבר סביר, יש לומר שככל הנראה אותה תופעה קרתה בקשר ל"שבת הגדול". לכתחילה היתה "שבת הגדול" השבת לפני כל אחד משלש הרגלים, אבל במרוצת הזמן הכינוי נשאר אך ורק בקשר לשבת לפני פסח!¹⁴

VIII) מנהג שטות/מנהג בטעות/ חומרא יתירה/ חומרא שאין לה טעם וריח

ברם, למרות שהטעם הנ"ל היה כנראה הטעם המקורי ההסטורי למנהג הנידון, אין ספק שכל הפוסקים חוץ מרבינו מנוח לא היו מודעים לכך. כלומר בעיניהם זה היה מנהג ללא טעם ידוע ולכן הם המציאו טעם למנהג כגון עשרת ההסברים האחרים שראינו לעיל. אבל כמה פוסקים נקטו בשיטה אחרת. אף הם סברו שזהו מנהג ללא טעם אבל במקום להצדיק את המנהג התמוה המנוגד לבבלי ולכל המקורות התלמודיים הודו הם שאין טעם למנהג זה וכינוהו "מנהג שטות", "מנהג מחמת טעות", "חומרא יתירה" או "חומרא שאין לה טעם וריח". הגישה השניה משתקפת אצל חמישה פוסקים חשובים:

א) ר' שמואל מפלייז (המאה י"ג), שהוא כאמור הראשון להזכיר את מנהג החליטה, תומך במנהג אבל בכל זאת מודה:

ואף כי בעיני הדברים [של הלכות קצובות ורמב"ם] נכונים [וטוב לימנע מלאסור]¹⁵ והמנהג שנהגו אבותינו מחמת טעות ואין [כמו] [כאן]¹⁵ משום דברים המותרים [ואחרים נהנו בהן איסור]¹⁵ (פסחים נ"ב-נ"א ע"א)...".
(אור זרוע, חלק ב', סימן רנ"ו, נ"ח ע"ג למטה).

ב) רבינו ירוחם בן משולם (פרובנס, המאה הי"ד) מכיר את המנהג אבל דוחה אותו מכל וכל: "ואותם שנהגו שלא לאכול אורז ומיני קטניות מבושל בפסח מנהג שטות הוא, זולתי אם הם עושין להחמיר על עצמם, ולא ידעתי למה" (תולדות אדם וחווה, נתיב ה', חלק ג', ויניציאה, שיי"ג, מ"א ע"א ומובא בשם ר"י על ידי בית יוסף לאורח חיים תנ"ג ד"ה ויש אוסרין).

ג) ר' יעקב בן אשר הנ"ל מכיר את המנהג אבל דוחה אותו: "... וחומרא יתירה היא זו ולא נהגו כן" (טור אורח חיים תנ"ג).

ד) ר' צבי הירש אשכנזי ה"חכם צבי" (1718-1660) ובנו ר' יעקב עמדן (1697-1776) התנגדו למנהג הנידון בכל תוקף ורצו לבטלו. הם כינוהו "חומרא שאין לה טעם וריח" (ר' יעקב עמדן, ספר מור וקציעה, אלטונה, 1761, לטור אורח חיים תנ"ג).

אין ספק שהצדק איתם. מבחינה הלכתית (ובניגוד להסבר ההיסטורי שהצענו לעיל) זהו "מנהג שטות" או "מנהג בטעות" כי הוא מנוגד לבבלי ולכל המקורות התלמודיים ומפני שכמעט כל היהודים שקיימו את המנהג במשך הדורות סברו שהוא קשור במידה זו או אחרת לאיסוך חמץ.¹⁶

IX) האם מותר לבטל מנהג שטות/מנהג בטעות?

אם כן עלינו לברר אם מותר לבטל מנהג עתיק בכלל ומנהג שטות/מנהג בטעות בפרט (ראה רשימת הספרות בסוף התשובה). עלינו להקדים ולומר שאין תשובה פשוטה וחד-משמעית לשאלה זאת. כבר הדגשנו במקום אחר¹⁷ שבכל הדורות היה מתח מתמיד בין הרצון לשמור על מנהגים עתיקים והצורך לסגל את המנהג וההלכה למציאות חדשה ולתנאים משתנים. יתר על כן, יש אמביוולנטיות אפילו אצל אותו פוסק גופו! והרי שתי דוגמאות מני רבות: מצד אחד אמר רבינו תם "מנהג אבותינו תורה היא", "מנהג הלכה היא" ו"מנהג מבטל הלכה", ומצד שני אמר הוא ש"מנהג" הוא "גהנם למפרע" וש"יש מנהגים שאין לסמוך עליהם אפילו היכא דתנן 'הכל כמנהג המדינה' (לכל הנ"ל ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, מהד' ד', ירושלים, תש"מ, עמ' 80-81). והוא הדין לגבי הרמ"א. מצד אחד הוא כתב: "ואין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו כי לא לחינם הוקבעו", ומצד שני הוא כותב: "מיהו אם נשתנה העניין מאשר היה בזמן הראשונים רשאים לשנות המנהג לפי הזמן".¹⁷

אם כן, נתרכז בשאלה שלנו, האם מותר לבטל מנהג עתיק כאשר :

א) מנוגד הוא להלכה פסוקה בתלמוד, בגאונים, ואצל רוב הראשונים ;

ב) אין לו טעם ברור או מוסכם אצל הפוסקים, עד שפוסקים מסויימים כינוהו מנהג שטות/מנהג בטעות/חומרא יתירא/חומרא שאין לה טעם וריח ;

ג) גורם הוא לזלזול במצוות מפני שהרבה יודעים שהמנהג חסר טעם ;

ד) גורם הוא להפסד מרובה אצל יהודים עניים שחייבים לקנות בשר, דגים ומצות כי הקטניות והאורז "אסורים".

התשובה לכך חיובית. חכמי התלמוד ופוסקים רבים כבר דנו בשאלה זאת - הרבה התירו לבטל מנהג כזה וחלק אף חייבו לבטל מנהג כזה. והרי חלק מהמקורות שמצאנו :

1) משנה עירובין י' : י' = דף ק"א ע"ב :
אמר רבי אליעזר : מעשה בכנסת [=בבית כנסת] שבטבריא שהיו נוהגין בו
היתר עד שבא רבן גמליאל והזקנים ואסרו להן. רבי יוסי אומר איסור נהגו
בה, בא רבן גמליאל והזקנים והתירו להן.
תוספות שם (ד"ה רבי יוסי) מפרשים : "אבל אם מחמירין מחמת טעות מותר
להתיר בפניהם".

2) חולין ו' ע"ב - ז' ע"א :
נהגו להפריש מעשרות בבית שאן.
העיד ר' יהושע בן זריז בן חמיו של ר' מאיר לפני רבי על רבי מאיר שאכל
עלה של ירק [בלי להפריש ממנו מעשר] בבית שאן, והתיר רבי את בית שאן
כולה על ידו.

ופירש רבינו נסים [גאון, צפון אפריקה, המאה הי"א] במגילת סתרים :
'...אבל אם נוהגין מחמת טעות שסבורין שהוא אסור והוא מותר יכול
להתירן לפניהם' ולפי זה ניחא הך עובדא דבית שאן שטעות היה שסבורין
שהוא ארץ ישראל. (פסקי הרא"ש לפסחים פרק ד', סימן ג', דף קכ"ט ע"ג).
פסק זה מבוסס על הסוגיא הבאה :

3) ירושלמי פסחים ד' : א', ל' ע"ד :
רבי אלעזר בשם רבי אבין : כל דבר שאינו יודע שהוא מותר וטועה בו
באיסור, נשאל והן מתירין לו. וכל דבר הוא יודע בו שהוא מותר והוא נוהג
בו באיסור, נשאל אין מתירין לו.

כמובן בנידון דידן זהו חרב פיפיות כי יש כאלה שאינם אוכלים קטניות משום
שחושבים שזה אסור ואחרים הנוהגים כך היודעים שזה מותר על פי הדין. אולם
אין ספק שרוב העם הנוהג לאסור היום "טועה בו באיסור" ולכן "נשאל והן
מתירין לו". וכך פסק רבינו מנוח הנ"ל :

ואין ספק שאם רצה לאכול זרעונים בפסח וכיוצא בו משאר מיני קטניות
מותר ואין בזה חשש איסור כלל, ואף על פי שנהגו. דהא אמרינן בירושלמי
פרק מקום שנהגו 'כל דבר שאינו יודע שמותר וטועה בו באיסור נשאל
ומתירין לו'.

יש להוסיף שהמשפט המודגש בירושלמי הנ"ל נפסק להלכה על ידי רבינו נסים
הנ"ל, הרמב"ם בתשובה שנביא להלן, ריב"ש בתשובה שנביא להלן, טור יורה דעה
סימן רי"ד, ור' יוסף קארו והרמ"א בשולחן ערוך יורה דעה רי"ד : א'.

4) ירושלמי פסחים שם, ל' סוף ע"ג :
"א"ר יוסה... כל הדברים תלו אותן במנהג", ולאחר מכן יש שורה של מנהגים,
חלק ביטלום חכמים וחלק קיימום, ובעל פני משה מפרש : " כל הדברים תלו אותן
במנהג' אם מנהג קבוע הוא כדקחשיב ואזיל ולהוציא מה שנוהגין בטעות".

5) ירושלמי פסחים שם :

חרמי טבריה וגרוסי צפורין [ו]דשושי עכו [=ציידי הדגים ברשתות בטבריה,
עושי הגריסים בצפורי, וכותשי הדגן בעכו] [נהגו] שלא לעשות מלאכה
בחולו של מועד [למרות שהדבר מותר על פי הדין - משנה מועד קטן ב' ה'].
ניחא גרוסי ציפורין [ו]דשושי עכו, [אבל] חרמי טבריה - ואינן ממעטין
בשמחת הרגל!?! [והגמרא מתרצת שדגו דגים בשינוי]. ר' אימי מיקל לון
שהן ממעטין בשמחת הרגל.

כלומר, דייגי טבריה נהגו חומרא יתירא ועל ידי כך מיעטו בשמחת הרגל
שהאנשים לא יכלו לקנות דגים טריים בחול המועד. והרי מקרה זה דומה מאד
למקרה דידן! גם ההמנעות מאכילת קטניות ממעטת משמחת הרגל, במיוחד אצל
אנשים עניים שידם אינה משגת בשר וכדומה, וכפי שהחכם צבי ור' יעקב עמדן
הנ"ל הדגישו באריכות. והרי ר' אימי התנגד למנהג הדייגים בתוקף : יש מפרשים
שהוא קילל אותם (פני משה, קרבן העדה, והראשונים אצל בער ראטנער, אהבת
ציון וירושלים למס' פסחים, פיעטרקוב, תרס"ט, עמ' 60) ויש מפרשים ש"התיר
להם לצוד בכל דבר להרבות שמחה ברגל" (ר' יצחק אבן גיא, "שערי שמחה", הל'
חול המועד, עמ' 22=ראטנער שם) ויש מפרשים שהקל להם ללא התרת נדרים
פורמלית (פרי חדש לאורח חיים תצ"ו ס"ק ט"ו). מכל מקום, ר' אימי התנגד
בחרירות לאותו מנהג מחמת המיעוט בשמחת הרגל. אם כן, רשאים גם אנו
להתנגד למנהג-טעות הנידון כדי להרבות בשמחת הרגל.

6) תוספות לברכות מ"ח ע"א, אמצע ד"ה ולית הלכתא :
"ויש מצרפין קטן לתפילה [=למנין] רק שיהא חומש בידו. ואומר רבינו תם (צרפת,
1100-1171) דמנהג שטות הוא" ובהמשך נותן הוא ארבע סיבות לדחות את המנהג
(עיין שם).

7) שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו, סימן ש"ח-ש"י, עמ' 566-578 :
לפי הברייתא במסכת שבת (י"ט ע"א) "אין מפליגין בספינה בפחות משלשה ימים
קודם שבת". הברייתא אינה מבדילה בין ים לנהר, אולם היה מנהג עתיק בבבל
ובמצרים שהנוסע בספינה בנהר ממהר ויוצא ממנה בערב שבת אפילו אם הפליג

שלשה ימים קודם השבת (לפרטים ראה אוצר הגאונים לשבת, סימן מ"ו, עמ' 18 ויעקב כץ, גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 24-26). הרמב"ם נשאל אם יש דרך להתיר את המנהג הזה. הוא השיב שאין שום איסור בדבר על פי הלכה וכנראה מדובר במנהג ו"מנהג ידוע הוא דבר שצריך להיזהר בו מאד". אבל לאחר מכן מביא הרמב"ם את ירושלמי פסחים הנ"ל (לעיל, סעיף 3) ופוסק שאם אלה שנהגו כך חושבים שהדבר אסור

אין ראוי להניחם בזאת המחשבה בשום פנים אבל צריך למחות בידם ומודיעים להם שזאת שחשבו בו שהוא אסור הוא מותר ונפל להם באיסורם טעות לפי שאין ראוי לקבוע הטעות בשום פנים... (סימן ש"ח, עמ' 568 והשווה סימן ש"י, עמ' 577-578. ולנוסח אחר של סימן ש"ח ראה מהד' בלאו, כרך ד' ירושלים, תשמ"ו, עמ' 10-16 ובמיוחד עמ' 13).

8) שו"ת הרא"ש, כלל נ"ה, סימן י' (אבל השווה פסקי הרא"ש לפסחים פרק ד' סימן ג'):
באותה תשובה דן רבינו אשר בן יחיאל (אשכנז וספרד, 1250-1327) באריכות בכח המנהג ובאפשרות לשנותו.

א) בסוף התשובה דן הוא במנהג קדום בטוליטולה [=טולידון] שיש לאשה הזכות להנחיל את נכסיה למי שתרצה ועל זה הוא אומר:
ודאי מנהג של טעות היה... ואמרתני שאין זה מנהג שראוי להוציא ממון על ידו. הלכך אפילו נהגו כן דור אחר דור על פי הראשונים פשט טעות המנהג וצריך לבטלו כי הוא לעבור על דברי תורה.
אותו מקרה עוסק כמובן בדיני ממונות, אבל בכל זאת רואים שלדעת הרא"ש צריך לבטל מנהג טעות המנוגד לדין התלמודי.

ב) בתחילת התשובה דן הרא"ש במנהגי איסור והיתר. בהתחלה אומר הוא שיש לשנות מנהג של עבירה אפילו הנהיגו גדולים את המנהג. "ולא מיבעיא מנהג של עבירה שיש לשנותו אלא אפילו מנהג שעשו לסייג ולהרחקה ויכול לבוא ממנו קלקול יש לבטל המנהג". בתור דוגמא הוא מביא את המעשה מפסחים נ' סוף ע"ב על בני חוזאי שנהגו להפריש חלה על אורז (וכשיטת ריב"נ במקור 7 לעיל). באו ואמרו לרב יוסף והוא פסק: יאכלנו זר [=לא כהן] בפניהם כדי להראות שהאורז מותר בלי הפרשת חלה. ממשיך הרא"ש:

משום דחיישינן דילמא אתו לאפרושי מחיוב על הפטור ומהפטור על החיוב כי מתוך המנהג יהיו סבורין דאורז מין דגן הוא. וכן אמרינן בירושלמי (כנראה מעשר שני ה' ג', נ"ו ראש ע"ב) במקום שההלכה רופפת בידך הלך

אחר המנהג... אבל במקום שאין רפיון בהלכה אין לך לילך אחר המנהג שהוא כנגד ההלכה.

דברי הרא"ש מתאימים להפליא למקרה שלנו:

(1) אפילו אם זה מנהג שעשו לסייג ולהרחקה וכשיטת רבינו פרץ, יש לבטלו אם יכול לבוא ממנו קלקול.

(2) רב יוסף ביטל את המנהג של בני חוזאי כי מתוך המנהג יהיו סבורין שאורז מין דגן הוא. זהו בדיוק מה שקרה בעניין קטניות בחג הפסח ולכן עלינו לבטל את המנהג.

(3) במקום שאין רפיון בהלכה - כמו במקרה דידן - אין לך ללכת אחר המנהג שהוא כנגד ההלכה.

(9) צידה לדרך, המבוא, מהד' ווארשא, תר"מ, עמ' ב':

ר' מנחם בן אהרן אבן זרח (ספרד, 1310-1385) עוסק במנהגות במבוא לספרו צידה לדרך:

החלק החמישי: תקנות ומנהגות שתיקנו והנהיגו חכמי הדורות... ואמרו חכמינו ז"ל: 'מנהג מבטל הלכה' (ירושלמי ב"מ ז' א', י"א ע"ב; ירושלמי יבמות י"ב א', י"ב ע"ג) וכל מנהג שנהגו על פי חכם ונהגו בו לתקנת מה אין להקל בו. ואם מנהג בטעות כגון כל מנהג שנהגו בו כי היו סבורים שיש בדבר איסור ולא בסיבה אחרת, מנהג כזה מותר לשנותו.

(10) שו"ת ריב"ש, סימן רנ"ו:

ר' יצחק בר ששת (ספרד וצפון אפריקה, 1336-1408) טוען שדברים אסורים שנהגו בהם היתר

זה מנהג טעות הוא ואינו כלום שהרי אפילו אם נהגו איסור בדברים המותרין מפני שלא ידעו שהן מותרין ואחר כך נודע להם האמת אין צורך שינהגו בהן איסור ואין צריכין שאלה לחכם דמנהג בטעות הוא כדאיתא בירושלמי (=סעיף 3 לעיל) ... (והשווה גם סוף סימן שמ"ה בשו"ת הריב"ש).

(11) ר' אליהו מזרחי, תשובות שאלות, קושטא, ש"כ, סימן י"ו (המובא על ידי בניהו עמ' כ"ד). הרא"ם (קושטא, 1450-1526) התנגד בחריפות למנהגים גרועים:

במנהג גרוע שאינו על פי העיקר, מנהג בטל הוא אצל כל אדם ואין מחייבים ללכת אחריו אף על גב דאתפשט אסוריה לכולא מתא ואף על גב דהוי גבי אסורא...

ועוד כתב: "דאין כח המנהג יכול להתפשט על מי שאינו רוצה באותו מנהג בעל כרחו". אם כן, במקרה שלנו אין אנו מחוייבים ללכת אחר המנהג הגרוע הזה ואין בכוחו להתפשט על מי שאינו רוצה בו.

12) שו"ת רדב"ז הישנות, ליוורנו, תי"ב, סימן צ"ד, דף ל"ב ע"ג (המובא על ידי בניהו עמ' רפ"ז):

ר' דוד אבן זמרא (מצרים 1480-1574) כותב: "שאין הלכה נקבעת אלא עד שיהיה מנהג קבוע, אבל אין המנהג מבטל הלכה קבועה". אם כן, בנידון דידן אין בידי המנהג לעקור את ההלכה הקבועה של הבבלי, הגאונים, והראשונים.

13) שולחן ערוך, אורח חיים, תר"ה: א':

ר' יוסף קארו (תורכיה וא"י, 1488-1575) התנגד למנהג הכפרות בכל תוקף. בדפוסים שלנו סימן זה מכונה "מנהג כפרות בערב יוה"כ" אבל בדפוסים הקדומים כגון דפי קראקא, ש"ס כתוב: "מנהג כפרות בערב י"כ מנהג של שטות הוא". ובסימן גופו כותב המחבר: "מה שנוהגים לעשות כפרה בערב יו"כ... יש למנוע המנהג". כלומר, יש לבטל מנהג של שטות וזאת למרות שמנהג הכפרות מתואר בפרוטרוט כבר על ידי רב ששנא גאון במאה השביעית (אוצר הגאונים למס' יומא, עמ' 62, סימן רט"ז) 600 שנה לפני המנהג הנידון כאן! ואמנם בעקבות דברי המחבר ביטלו ספרדים רבים את המנהג.

14) לבוש התכלת, ה' ברכת המזון, קצ"ג: ו':

ר' מרדכי יפה (פולין, 1530-1612) מתריע נגד המנהג לא לזמן בביתו של גוי: "ואין להם על מי שיסמכו שלא נמצא למנהג זה לא סמך ולא ראייה". לאחר שהוא מביא נסיון של הרמ"א להצדיק את המנהג מוסיף הלבוש:

ואי לאו דמסתפינא אמינא במנהג זה לאו מנהג ותיקים הוא והמשנה לא הפסיד...אולי שתחלת התפשטות מנהג השטות הזה להם מהרגל טעותם במאמר אחד [=ביצה כ"א ע"ב]... על כן אין למחות ביד הנוהגים לזמן בבית הגוי.

15) פרי חדש לאורח חיים תצ"ו בקונטרס על המנהגים, ענין תשיעי:

ר' חזקיה די-סילוה (ליוורנו וירושלים, 1659-1695) דן בנושא שלנו גופו:

כתב הר"י הלוי סימן ל"ה דאותם שנוהגים שלא לאכול אורז בפסח - אם נוהגין כן מפני שסוברין דאורז מחמיץ, מתירין להם בשאלה והתרה, ואם יודעים שהאורז אינו מחמיץ אלא שרצו להחמיר עליהם משום תערובת או משום גזירה...אסור להתיר להם אפילו בשאילה...

אולם בעל פרי חדש חולק:

אלא אם נהגו כן מפני שסברו שהאורז מחמיץ הוי מנהג בטעות ומודיעין להם שמותרים לאכלו בלא התרה, ואם רצו להחמיר על עצמם מתירין להם על ידי חרטה, ולבנים מתירין להם בכל גוונא גם על ידי התרה. (לעוד אחרונים שסברו כך ראה חזון עובדיה, עמ' נ"ה, הערה ה').

16) ר' רפאל מרדכי מלכי, פירוש על ספר שמות, כ"י ירושלים 31, דף 90ב (המובא על ידי בניהו עמ' רפ"ז):

ר' רפאל מרדכי מלכי (ירושלים, המאה הי"ז) חותנו של ר' חזקיה די-סילוה הנ"ל כותב בין השאר: "בכל דבר שיש פסק הלכה ידוע, העושה נגד פסק ההלכה איסורא קא עביד ולא תלוי במנהג". לפי דעה זאת, אסור לנו להימנע מאכילת אורז וקטניות בחג הפסח כי יש פסק הלכה ידוע המתיר!

אפשר להביא פוסקים נוספים, אבל בסיכומו של דבר ניתן להתיר את המנהג הנידון מכמה סיבות:

- (א) נהגו בו מחמת טעות ודבר כזה "נשאל והן מתירין לו" או לפי דעה אחרת "אין צריכים שאלה לחכם כי מנהג בטעות הוא";
- (ב) הוא ממעט בשמחת הרגל ור' אימי כבר התיר (או לפחות התנגד) למנהג כזה;
- (ג) המנהג אינו יכול לבטל הלכה קבועה;
- (ד) אין חיוב ללכת אחרי מנהג גרוע.

X) אשכנזים, ספרדים, מיזוג גלויות ומדינת ישראל

לבסוף, נתייחס בקיצור לנקודה חשובה שהעלית בשאלתך: האם רצוי להמשיך בחילוקים המקובלים בין אשכנזים, ספרדים, איטלקים, ותימנים? אולי כדאי לבטל את החילוקים האלה וליצור עם ישראל אחד ואחיד בארצו? זהו נושא נכבד הראוי לספר שלם. אכן, כבר נכתב ספר שלם על תולדות היחסים בין אשכנזים וספרדים¹⁸ והמחבר נוגע במידה מסויימת בשאלות כאלה.¹⁹ פוסקים המתנגדים לשינויים במבטא העברי או בנוסח התפילה מרבים להשתמש בפסוק "שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך" (משלי א': ח' ופסחים נ' ע"ב). אין ספק שיש יופי בכך שכל עדה תשמור על ייחודיותה. על ידי כך מכבדים הם את אבותיהם ואת קהילתם המקורית שבהרבה מקרים כבר לא קיימת. מצד שני יש לנו שאיפה להגשים את הפסוקים "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" ו"וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ". אם ברצוננו להיות "גוי אחד בארץ" עלינו להתחיל בתהליך איטי של איחוד ההלכות והמנהגים. בשנת 1950 התקינה הרבנות הראשית כמה תקנות בענייני אישות שמגמתן לאחד את עם ישראל.²⁰ גם הרבנות הראשית הצבאית פרסמה סדור עם נוסח אחיד לחיילי צה"ל²¹ וראוי להמשיך בכיוון זה. הדבר

המדאיג הוא שיש נהירה מתמדת היום מהספרדי לאשכנזי, מן הקולא אל החומרא. חכמי ספרד מתלבשים כמו אשכנזים, לומדים הלכה כמו אשכנזים, ופוסקים הלכה כמו אשכנזים. במקום שהמסורת הספרדית המתונה²² תמתן את האשכנזים, עדים אנו לתהליך הפוך. ובמקרה דידן, במקום שהאשכנזים יתחילו לאכול אורז וקטניות בפסח על פי ההלכה, יש ספרדים המאמצים את מנהג הטעות הזה שאין לו טעם וריח (ראה לעיל V, סעיף ב').

אם כן, דווקא בנושא הנידון יש אפשרות של איחוד עם ישראל בלי להפסיד כלום. ואמנם, הרבנות הראשית הצבאית פסקה לפני שנים רבות שכל חיילי צה"ל רשאים לאכול אורז וקטניות בחג הפסח ומטבחי צה"ל פועלים בהתאם.²³ עלינו לאמץ את הפסק הזה במדינת ישראל כולה. על ידי כך נבדיל בין הלכה לבין מנהג טעות, נרבה בשמחת החג, נקל על מעוטי היכולת, ונצמד צעד נוסף לקראת איחוד עם ישראל בארצו.

הרב דוד גולינקין

בהסכמת כל חברי הוועד תשמ"ט

הערות

1. מדרש זה מופיע בשינויים קלים במכילתא דר' ישמעאל, שם, פרשה י"ז, עמ' 64 על הפסוק "שבעת ימים תאכל מצות" (שמות י"ג:ו); בספרי במדבר, פרשת פנחס פיסקא קמ"ו, מהד' הורוביץ, עמ' 193 על הפסוק "שבעת ימים מצות יאכל" (במדבר כ"ח:י"ז); ובמדרש תנאים לדברים, מהד' הופמן, עמ' 90-91 על הפסוק "שבעת ימים תאכל עליו מצות" (דברים ט"ז:ג)

2. מהות ה"קרמית" לא נתבררה בדיוק. ראה אוצר הגאונים לפסחים, חלק התשובות, עמ' 33, סימן פ"ג; ר"ח לפסחים ל"ה ע"א; העיטור, הל' מצה ומרור, קכ"ז ע"ב; I. Low, *Die Flora der Juden*, Vol. 1, Wien and Leipzig, 1928, pp. 703-707; הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לחלה עמ' 791 ולפסחא עמ' 500; ויהודה פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן, 1968, עמ' 150, הערה 19.

3. תרגום זה לא נכתב על ידי יונתן בן עוזיאל תלמידו של ר' עקיבא. כך מוכח ממגילה ג' ע"א וראה למשל יום-טוב ליפמן צונץ וחנוך אלבק, הדרשות בישראל בהשתלשלותן ההסטורית, ירושלים, תש"ז, עמ' 36 ואילך; דוד רידר, סיני נ"ט (תשכ"ו), עמ' רפ"א-רפ"ב; *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 4, col. 845.

4. והרי תרגומו: והיה באכלכם מלחם תבואת הארץ, ולא מן אורז ודוחן וקטניות, תפרשו הפרשה לפני ה'.

א4. הטקסט בירושלמי משובש. אני מתקן ומפרש על פי הגר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 403 וז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים, ת"ש, עמ' 122.

5. הלכות קצובות, מהד' מרדכי מרגליות, ירושלים, תש"ב, עמ' 90, 93 ושני הקטעים מובאים בספר הפרדס, מהד' עהרענרייך, בודפשט, תרפ"ד, עמ' מ"ו, מ"ז. הקטע השני מובא גם על ידי ר' שמואל מפלייז בתוך ספר אור זרוע, חלק ב', סימן רנ"ו, דף נ"ח ע"ג למטה בשם "ובשאלתות דרב אחאי מצאתי כתוב בסוף הלכות פסח" ובמקום אחר (קרית ספר ס"ב [תשמ"ח-תשמ"ט], עמ' 433-438) הוכחתי שהכוונה להלכות קצובות.

6. התוספת מופיעה בכ"י וטיקן 266 של פירושו של ר' שמואל מפלייז לפיט "אלהי הרוחות לכל בשר" (ומובאת ע"י א"א אורבך, בעלי התוספות, מהד' ד', ירושלים, תש"ס, עמ' 464, הערה 18) וכן בכ"י של הסמ"ק שהיה מונח במוזיאון הלאומי של הונגריה והמצוטט ע"י שמואל כהן *Magazin fur die Wissenschaft des* *Judenthums*, Vol. 4 (1887), p. 98.

7. זה חסר בהגהות מיימוניות שלנו וכן בהגהות רבינו פרץ לסמ"ק שהבאנו לעיל, אבל הקטע כן נמצא בהגהות מיימוניות ברמב"ם, דפי קושטא, רס"ט (1509) (דפי צילום, ירושלים, תשל"ג) דף קכ"ו ע"ב בשם סה"ק = ספר המצוות הקטן.

8. על שו"ת בשמים רא"ש יש ספרות עניפה. ראה למשל: החיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך "בשמים רא"ש"; ר' חיים מיכל, אור החיים, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 262-263; ר' דוד צבי האפמאן, שו"ת מלמד להועיל, אורח חיים, סימן ס'; ר' ראובן מרגליות ויצחק ורפל, ארשת (תש"ד), עמ' תי"א-תי"ח; ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ב', יו"ד סימן כ"ד: ד'ו'; ר' ירוחם פישל פערלא, נועם, ספר שני (תשי"ט) עמ' שי"ז-שכ"ד; ד"ר משה סמט, קרית ספר מ"ג (תשכ"ח), עמ' 432-433, 436-440; מאיר וונדר, שם מ"ד (תשכ"ט) עמ' 307-308; *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 4, cols. 663-664; רמ"מ כשר, שרי האלף, מהד' ב', ירושלים, תשל"ט, עמ' שני"ב, תרל"ז; ור' ראובן עמר, קונטרס יפה לבשמים, בתחילת שו"ת בשמים רא"ש, מהד' ירושלים, תשד"מ.

9. לעוד אחרונים שהצדיקו את המנהג לאסור, ראה ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר, או"ח, סימן קכ"ב יחד עם דברי הפרשנות של כץ, עמ' 377-378; ר' צבי הירש חיות, מנחת קנאות, כל ספרי מהרי"ץ חיות, כרך ב', ירושלים, תשי"ח, עמ' תתרכ"ז-תתרי"ל; ר' אברהם דנציג, נשמת אדם לחיי אדם הל' פסח כלל קכ"ח, שאלה כ'; האחרונים המובאים על ידי הרב זוין עמ' רנ"ח, הערה 18 ועמ' רס"א-רס"ב ועל ידי הרב פלדר, עמ' 400-401.

10. תוספתא פאה ד': ח', מהד' ליברמן עמ' 57; ירושלמי תרומות ח': ז', מ"ו ע"א; בראשית רבה ל"ח: ג', מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 352; קהלת רבה, סוף פרשה א', לפסוק "כי ברב חכמה רוב כעס", דפי וילנא ו' ע"ד; אסתר רבה ב': ד', דפי וילנא, ה' ע"ב; תנחומא אחרי מות, פרשה א'; כתובות ס"ז ע"ב; מסכת סופרים כ"א: ג', מהד' היגער עמ' 356. אמנם לפי משנה ביצה א': ח'; תוספתא יום טוב א': כ"א-כ"ב, מהד' ליברמן עמ' 285 = בבלי ביצה י"ד ע"ב; והבבלי שם י"ב ע"ב היו חכמים שאכלו קטניות ועדשים ביום טוב. אולם כנראה כבר לא נהגו כך בימי הביניים.

למקורות אלה ראה: Julius *The Jewish Encyclopedia* s. v. Lentils, vol. 7, p. 682; Preuss, *Biblical and Talmudic Medicine*, New York, 1978, p. 565 (לעיל, הערה 2), כרך 2, עמ' 446; יהודה פליקס הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 156-163; משה בר, אמוראי בבל, רמת-גן, תשמ"ב, עמ' 295-296 והערה 21.

11. Hugo Blumner, *Home Life Among the Ancient Greeks*, London, 1893, p. 208; *Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1970, p. 443; Theodor Gaster, *The Holy and the Profane*, New York, 1980, p. 177 in note.

12. אב הכנסיה הירונימוס כבר העיד שהיהודים בזמנו אכלו עדשים בתשעה באב כמו באבלות – Epistle 22 ad Paulum = *JQR OS*, Vol. VI, (1894), p. 227. לתקופת התלמוד ראה: ירושלמי ברכות ג': א', ו' ע"א; בראשית רבה ס"ג: י"ד, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 698 = בבלי בבא בתרא ט"ז ע"ב = התרגום המיוחס ליונתן לבראשית כ"ה: כ"ט = תנחומא מהד' בובר לתולדות, סימן ג', עמ' 125-126; פרקי דרבי אליעזר פרק ל"ה, מהד' ווארשא, 1852, פ"א ע"ב; מסכת שמחות י"ד: י"ג, מהד' היגער, עמ' 209 ומהד' זלאטניק, עמ' 40. למקורות אלה ראה N. Brull, *Kobak's Jeschurun*, Vol. 8 (1871) pp. 30-33; Adolph Buchler, *Der Galilaische 'Am-Ha'ares Des Zweiten Jahrhunderts*, עמ' 64; Wien, 1906, p. 211 end of long note; Jakob Horowitz, *Festschrift...Jakob Guttmans*, עמ' 149, סוף הערה 26; Leipzig, 1915, pp. 138-139 in note.2; Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, Vol. 5, Philadelphia, 1925, p. 277, note 41; A. Marmorstein, "Comparison between Greek and Jewish Religious Customs", *Moses Gaster Anniversary Volume*, London, 1936, p. 449; לוי גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, חלק ב', ניו יורק, תש"א, עמ' 57-59; טוביה פרידמן, "מאבל ליום טוב", הגות עברית באמריקה, כרך א', תשל"ב, עמ' 385 = באר טוביה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' כ"ה-כ"ו.

לעדשים כסימן לאבלות בימי הביניים ראה למשל ר' יצחק אבן גיאת, "שערי שמחה", חלק ב', פירטה, תרכ"ב, עמ' 51; מהרי"ל, ירושלים, תשל"ח, בסוף בליקוטים פ"ה ע"ב ושולחן ערוך יו"ד שע"ח: ט'. לעדשים בטי' באב בימי הביניים ראה למשל ספר המנהיג, מהד' רפאל, ירושלים, תשל"ח, עמ' רצ"ג והספרות שם בהערות; צידה לדרך, מהד' ווארשא, תר"מ, קמ"ג ע"א; טור, בית יוסף, שו"ע, לבוש, וברכי יוסף לאורח חיים תקנ"ב.

13. ראה מרמורשטיין (בהערה הקודמת) וגסטר (לעיל, הערה 11), עמ' 176-177.

14. ראה למשל שבלי הלקט, סימן ר"ה, מהד' בובר, עמ' 160: "וכן נהגו לקרות שבתות לשלש רגלים" ופירוש מסכת משקין לר' שלמה בן היתום, ברלין, תר"ע, עמ' 15: "מיהו בשבת הגדול שלפני פסח ועצרת וראש השנה וסוכה" וכו'. על "שבת הגדול" לפני שלש רגלים וראש השנה ראה: Zunz, *Die Ritus*, Berlin 1859, p. 10; H.P. Chajes, *Rivista Israelitica*, vol. 7 (1910), p. 153 in middle of note 163 אלגובן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב, תשל"ב, עמ' 163 ועמ' 439, הערה 29; שם טוב גאגין, כתר שם טוב, קיידאן, תרצ"ד, עמ' קע"ז; שמעון ברנשטיין, חורב, כרך ה', חוברת ט"י-י (ניסן תרצ"ט), עמ' 114; מ"מ כשר, הגדה שלמה, ירושלים, תשכ"ז עמ' 54; עקיבא בן-עזרא, מנהגי חגים, ירושלים-תל אביב, תשכ"ג, עמ' 209 = שנה בשנה, תשמ"ב, עמ' 276-277. צונץ, אלבוגן, ובן-עזרא טוענים שהשם **הועבר** מפסח לשאר החגים, אולם אין הם מוכיחים את הטענה הזאת. משתמע מהמקורות הנ"ל שכל השבתות האלה נקראו לכתחילה "שבת הגדול", וכך סבר כנראה הרב כשר.

15. אני מתקן על פי כ"י ותיקן 266 הנ"ל (לעיל, הערה 6). אין שם מספרים לדפים.

16. ומעניין לציין שרבנים רפורמיים הגיעו לאותה מסקנה בוועידת ברסלאו בשנת 1846: "המנהג שלא לאכול קטניות בפסח, לרבות אורז, הוא נטול בסיס ואין לקיימו". ראה ועידות הרבנים בגרמניה בשנים 1844-1846, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 63 ו-651. *JQR OS Vol. 18* (1906) p. 651. אולם כמובן רוב ההחלטות של אותה ועידה אינן מבוססות על שיקולים הלכתיים ומנוגדים לתפיסת עולמנו ההלכתית.

17. "תשובה בעניין המחיצה בבית הכנסת", תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, כרך ב' (תשמ"ז), עמ' 14-15.

18. H.J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London, 1958, 347 pages.

19. שם, חלק ג'.

20. לטקסט של התקנות ראה בנציון שרשבסקי, דיני משפחה, ירושלים, 1984, עמ' 569-570.

21. אלוף שלמה גורן, סדור תפלות לחייל לכל השנה, נוסח אחיד, מהד' ששית מתוקנת, תל אביב, תשכ"ח. על הצורך לאחד את נוסחי התפילה של עדות ישראל

ראה ש"ד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, מהדורת גולדשמידט, תל אביב, תשכ"ו, עמ' 78 וא"מ הברמן, על התפילה, לוד, תשמ"ז, עמ' 15-16.

22. צבי זוהר, הלכה ומודרניזציה: דרכי היענות חכמי מצרים לאתגרי המודרניזציה 1882-1922, ירושלים, תשמ"ג; משה בר-יודא, עורך, הלכה ופתיחות: חכמי מורוקו כפוסקים לדורנו, תשמ"ה.

23. לא מצאתי את ההיתר המקורי בכתב אבל הוא ידוע ברבים. להיתר חלקי ראה הרב ש' מן-ההר, דיני צבא ומלחמה, ירושלים, תשל"א, סעיף 303, עמ' 138.

ספרות

א) איסור קטניות בפסח

אוצר השו"ת - אוצר השאלות-ותשובות, כרך שביעי, ירושלים, תשמ"ח
א"ת - אנצקלופדיה תלמודית, ערך "חמץ", סעיף י', כרך ט"ז, טור ק"א-ק"ז
זוין - הרב שלמה יוסף זוין, המועדים בהלכה, תל אביב, תשט"ו, עמ' רנ"ה-רס"ב
חזון עובדיה - הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ב', ירושלים, תשל"ט, עמ' נ"ג-
נ"ו

כף החיים - הרב יעקב סופר, כף החיים, חלק ו', ירושלים, חש"ד, דף ס"ה-ס"ז
כץ - יעקב כץ, הלכה וקבלה, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 377-378
לייטר - הרב משה לייטר, "איסור קטניות בפסח", הדרום ט"ו (תשכ"ב), עמ' 59-67
סיגל - Rabbi Seymour Siegel, "The War of the Kitniyot", *Perspectives on Jews and
Judaism: Essays in Honor of Wolfe Kelman*, New York, 1978, pp. 383-389
פלדר - הרב גדליה פלדר, ספר יסודי ישרון, חלק ששי, ניו יארק, תשל"ל, עמ' 397-
425

רוזנבאום - Irving Rosenbaum, *The Holocaust and Halakhah*, New York, 1976, pp. 100-101

ב) מתי מותר לבטל מנהג

אלון - מנחם אלון, המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ירושלים,
תשל"ח, עמ' 760-763

באר היטב - באר היטב לאורח חיים תר"צ ס"ק ט"ו
בניהו - מאיר בניהו, "מנהג בטעות", ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר ששי:
מעמדות ומושבות, ירושלים, תשמ"ה, עמ' רפ"ה-רצ"ה

גייקובס - Louis Jacobs, *A Tree of Life*, Oxford, 1984, pp. 229-230

טור, בית יוסף ושולחן ערוך יורה דעה סימן רי"ד
כהן - הרב יקותיאל כהן, מגן אבות של ר' מנחם המאירי, ירושלים, תשמ"ט, עמ'
ה' כ"ו

מסכת סופרים - מסכת סופרים י"ד: ט"ז, מהד' היגער, עמ' 270-271 והספרות
הרשומה שם

פרי חדש - הרב חזקיה די-סילוה, פרי חדש לאורח חיים, סימן תס"ח, תצ"ו
רות - Rabbi Joel Roth, *The Halakhic Process: A Systemic Analysis*, New York, 1986, pp. 211-230

שדה חמד - ר' חיים חזקיה מדיני, שדה חמד, קונטרס הכללים, מערכת המ"ם,
כלל ל"ז-ל"ח, מהד' שניאורזאהן, כרך ב', ניו יארק, תשי"ט, עמ' 880-915

תא-שמע - ישראל תא-שמע, "הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א-
י"ב", סידרא ג' (תשמ"ז) עמ' 115-123

אני מודה לידידי הרב ראובן המר, מר ישראל חזני, ד"ר משה סמט, והרב שלמה
פוקס בעד כמה מראי מקומות.

1
2
3
4
2
4א
5
6
7
8
9
10
11 =
12
13
14
15
15
15
16
17
17
18
19